

Discovering an Important Historical Truth: The Presence of the God Bahram in the Rock Relief of the Large Grotto of Taq-i Bustan

Iman Khosravi¹ & Reza mehrafarin² & Seyyed Rasool Mousavi Haji³

(41-64)

The Sasanian rock reliefs has been repeatedly, seriously, expertly and completely studied by Iranian and non-Iranian archaeologists and researchers, however, there are remarkable different point of views in expressing the historical content of some of the rock reliefs, especially the identification of some of the characters. The reliefs of the large grotto of Taq-i Bustan known as Taq-i Bustan III (TB III) (Figures 1 and 2) are considered as the most controversial and challenging Sasanian rock relief, and the identity of its characters are not known with certainty and are still unclear. Some scholars attributed all of the rock reliefs of the large grotto of Taq-i Bustan to Piruz I. They believed that he wanted to show divine gifts given to him and his country. Some of the researchers and archaeologists attributed the king in the large grotto of Taq-i Bustan as Khusrow Parviz. The other researchers and archaeologists known the king in the large grotto of Taq-i Bustan as Ardashir III (For more studies see Mousavi Haji and Sarfaraz, 2017). By attributing all the rock reliefs of the large grotto of Taq-i Bustan to Piruz I, the authors of this article try to make clear the real identity of one of the characters present in the investiture relief of the large grotto of Taq-i Bustan. The character in question is situated at the right of the scene and to the left of Piruz I, and it appears he invested the royal ring to the Sassanid king (Figure 3). Although, most of the Iranian and non-Iranian scholars and archaeologists introduced him as the god Ahura Mazda, but according to historical sources, facial characteristics and symbol studies, the authors have no any doubt that he was the god Bahram, not the god Ahura Mazda. The most important aim of this article is to clarify the real identity of the character in question in the investiture scene of the Piruz I in the large grotto of Taq-i Bustan. Except Nosratallah Bokhtortash (1998) and overlaet (2011) that attributed the character in question in the investiture scene of Sasanian king in the large grotto of Taq-i Bustan as Mobadan Mobad, other scholars such as Herzfeld (2002), Sheppard (2008), Ghirshman (1975), Vanden Berghe (1984), Meshkati (1970), Scratto (2004), Sami (2010), Shahbazi (1389), Canepa (2013), Haerinck (1999), Azarpay (2000), Hermann (1977), Schmidt (1970), Mackintosh (1978), Tanabe (2003) believed that the Sasanian king in the investiture relief of Large grotto of Taq-i Bustan receiving the royal ring from the great god Ahura Mazda. However, these scholars do not provide a clear and convincing reason in justifying their attribution, and they introduced him as the god Ahura Mazda just on the basis of the fact that the act of investing the royal ring as the symbol of Farrah is performed only from the great god, and therefore he should be the god Ahura Mazda. On the contrary, Bokhtortash and overlaet criticized the archaeologists and orientalist who attributed the character of the investor person as the god Ahura Mazda, and instead they mentioned that the god Ahura Mazda has not appearance and can't be seen. On the basis of this fact they believed that the person who invested the royal ring in this relief is Mobadan Mobad and not the god Ahura Mazda. The results of this study which are basic research in the view of the purpose and historical research in the view of the method, clearly show that the character in this rock relief should be the god Bahram and not the god Ahura Mazda. To prove this claim, the first the physical appearance and

doi
10.22059/jarcs.2020.289501.142874
Print ISSN: 2676-4288 - Online ISSN: 2251-9297
<https://jarcs.ut.ac.ir>

Received: 29, April, 2020; Accepted: 10 June, 2021

1. Corresponding Author Email: imaan.khosravi@gmail.com.

Ph.D. Candidate Archaeology, Department of Archaeology, University of Mazandaran, Mazandaran, Iran.

2. Professor, Department of Archaeology, University of Mazandaran, Mazandaran, Iran.

3. Professor, Department of Archaeology, University of Mazandaran, Mazandaran, Iran.

iconography characteristics of the god Ahura Mazda in all of the Sasanian rock reliefs were studied. The results of the study show that the character in question in this article could not be the god Ahura Mazda because in all of the rock reliefs, the god Ahura Mazda wear crenellated crown that the hair appeared above it. But in the rock relief of the Taq-i Bustan, the character in question did not wear crenellated crown. So this character did not have the most characteristic of the god Ahura Mazda i.e. the crenellated crown. In addition, the dress, mantle and trouser of the character in question in the rock relief of the large grotto of Taq-i Bustan have complete differences with the clothes of the god Ahura Mazda. In none of the images, the god Ahura Mazda wear a long mantle that covers the ankle. Therefore, from the point of view of clothing, it is completely different from the images of the god Ahura Mazda in all of the other rock reliefs. The other important point is the beard of this person. The god Ahura Mazda has a folded and open beard in all of the rock reliefs, but this person has a ring at the end of his beard that gathers his beard and makes it like a triangular. This feature is not only unprecedented in any of the surviving images of the god Ahura Mazda, but only seen in the images of the kings. In addition, the trouser of the god Ahura Mazda are not placed in long boots in any of the rock reliefs. In the Park Museum of Taq-i Bustan twelve Sasanian capitals were exhibited which have been collected from different parts of Kermanshah province and transferred to this historical site to preserve (Moradi, 2004). On these capitals, the images of the Sasanian king, various vegetal motifs and the image of several Zoroastrian gods are depicted, which among the Zoroastrian gods, the god Bahram depicted more than the other gods. On one of the capitals, the god Bahram is depicted with a three quarter face and frontal body with big eyes, wavy face moustache and curly beard (Figure 10). He wears a helmet that covers his head and neck completely. On the bottom of the helmet and in the forehead position, a strip consisting of two rows of circular beads is wrapped around the helmet. On top of the helmet, the curly strands of the hair appear, which was wrapped with an ornamental ribbon. On his shoulders, there are big circular globes. He wears a tight, pearl-embroidered dress with a cloak that covers the chest and arms and is fastened at the front by a circular button. He puts his left hand on his chest and puts his thumbs and index fingers on top of each other, and with his right hand, he holds up the royal ring, which symbolizes the Farrah of God (Ibid.). It is interesting to know that in many cases the iconographic characteristics of the god Bahram in this capital are comparable to the physical characteristics of the character in question in the rock relief of the large grotto of Taq-i Bustan. Both characters wear the same helmet, from which curly strands of hair appeared and are adorned with a wavy ribbon. Both characters have necklaces adorned with two strings of pearls around their necks and both of them wear a cloak that fastened with a button on the front of their chests. Both characters have large eyes and are placed circular globes on their shoulders (compare the Figure 10 with Figure 2). In addition to the physical characteristics and iconographical sources, there are other credible and reliable reasons that testify to the correct attribution of the character discussed in this article as the god Bahram. The main reasons are:

- Historical sources and religious texts emphasize the close relationship between the god Bahram and its relationship with water and rain. The presence of the god Bahram in this rock relief testifies the companionship and cooperation of this god and the water goddess Anahita in overcoming the drought of Piruz I. The cooperation of the god Bahram and the goddess Anahita is so unprecedented that it has found its way into literature and has remained in the minds in the following years.
- The main function of the god Bahram is victory in war. Therefore, his connection with water and rain, as well as his victory in the war, is completely in line with the two prominent events of Piruz I, i.e. the war and the drought, and makes his presence necessary.
- The most important characteristic of the crown of Piruz I is the two wings of the eagle which is opened and it is regarded as the symbol of the god Bahram and shows the interest and belief of Piruz I. Even the name of this king is in complete harmony with the meaning of victory –which is the main function of the god Bahram-.

Keywords: Sasanian Rock Reliefs, The Large Grotto of Taq-i Bustan, God Ahura Mazda, God Bahram, Iconography.

کشف یک حقیقت مهم تاریخی: حضور ایزد بهرام در نقش برجسته تاق بزرگ بستان

ایمان خسروی^۱

دانش‌آموخته دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه مازندران، مازندران، ایران.

رضا مهرآفرین

استاد گروه باستان‌شناسی، دانشگاه مازندران، مازندران، ایران.

سیدرسول موسوی حاجی

استاد گروه باستان‌شناسی، دانشگاه مازندران، مازندران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۲/۱۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۲/۲۰

چکیده

نقش برجسته‌های صخره‌ای همواره در طول تاریخ، یکی از مهم‌ترین رسانه‌های تبلیغاتی برای عموم بوده است. استفاده از این رسانه مهم، در دوران هخامنشیان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود که نقش برجسته‌ها و کتیبه‌های بیستون، مصداق عینی آن است. این روند در دوران پارت نیز همچنان ادامه یافت تا آنکه در دوران ساسانی چه از نظر پرداختن به جزئیات هنری و چه از نظر محتوا و همچنین از نظر کمی، به دوام و قوام کامل رسید؛ اما شخصیت‌شناسی در نقش برجسته‌های ساسانی به دلیل استفاده از الگوهای مشابه موضوعی در بین پادشاهان مختلف این سلسله و نیز عدم وجود کتیبه در اکثر این نقوش، همواره دچار نقصان فراوان و محل مناقشه بین پژوهشگران بوده است. در این پژوهش که بر اساس هدف از نوع تحقیقات بنیادی و بر اساس ماهیت و روش از نوع تحقیقات تاریخی است، سعی گردید تا به مدد قرائن تاریخی، شواهد چهره‌شناسی و مطالعات نشانه‌شناسی، هویت واقعی یکی از شخصیت‌های حاضر در نقش برجسته تاق بزرگ بستان - که به غلط «اهورامزدا» معرفی شده است - روشن گردد. بر این اساس، مهم‌ترین پرسشی که مقاله حاضر درصدد پاسخ گفتن به آن است این است که «شخصیت مورد نظر در نقش برجسته تاق بزرگ بستان کیست؟». فرضیه متناظر با این پرسش نیز چنین است: شخصیت مورد نظر در نقش برجسته تاق بزرگ بستان، با استناد به قرائن تاریخی و متون مذهبی، شواهد چهره‌شناسی و نشانه‌شناسی، «ایزد بهرام» است و نه اهورامزدا.

واژه‌های کلیدی: نقش برجسته‌های ساسانی، تاق بزرگ بستان، اهورامزدا، ایزد بهرام، چهره‌شناسی.

۱. مقدمه

نقش برجسته‌های ساسانی از منابع و مآخذ بزرگ و ارزشمند دوره ساسانی به شمار می‌روند و به مثابه معیارهای اصیلی هستند که می‌توان مدارک به دست آمده از مطالعات باستان‌شناختی و تاریخی را با آنها سنجید و به نتایج و کشفیات مهمی دست یافت. این آثار ارزشمند، نمودار بخش وسیعی از هنر، فرهنگ و روش سیاسی و مذهبی ساسانیان می‌باشند؛ زیرا که هر یک از آنها به منظور بیان و انتقال یک مفهوم و واقعه - ای صادق خلق شده‌اند. تاکنون ۳۵ نقش برجسته از دوره ساسانی شناسایی شده‌اند که از این تعداد یک نقش برجسته در خارج از مرزهای سیاسی ایران و در محلی موسوم به رگ بی‌بی در خاک افغانستان واقع شده و ۳۴ نقش برجسته دیگر در درون مرزهای سیاسی ایران امروز و در مناطق مختلف: سلماس، شهر ری، تاق بستان، برم دلك، گویوم، تنگ چوگان بیشاپور، نقش رستم، نقش رجب، سراب بهرام، تنگاب فیروزآباد، دارابگرد، تنگ قندیل و سرمشهد کشف شده‌اند.

هرچند مجموع نقش برجسته‌های ساسانی بارها و بارها، به صورت جدی، کارشناسانه و کاملاً تخصصی از سوی باستان‌شناسان و محققان ایرانی و غیر ایرانی مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته‌اند، با این حال، در بیان

محتوای تاریخی برخی از نقش برجسته‌ها و به‌ویژه تعیین هویت برخی از شخصیت‌های حاضر در این نقوش اختلافات فاحش و چشمگیری بین محققان وجود دارد. نقش برجسته‌های تاق بزرگ بستان که در محافل باستان‌شناسی به تاق بستان III (TB III) شهرت دارد (تصاویر ۱ و ۲)، از جمله جنجالی‌ترین و چالشی‌ترین نقش برجسته‌های ساسانی است که هویت واقعی برخی از شخصیت‌های آن همچنان در هاله‌ای از ابهام قرار دارد. عده‌ای از محققان، مجموع نقش برجسته‌های تاق بزرگ بستان را متعلق و مربوط به پیروز اول می‌دانند که بدین گونه خواسته تا مواهب آسمانی را که مشمول او و کشورش شده بود، در این نقش نشان بدهد. عده‌ای دیگر معتقدند که شاه در نقش برجسته‌های تاق بزرگ بستان خسرو پرویز است و برخی نیز آن را به اردشیر سوم نسبت می‌دهند (برای آگاهی بیشتر از این نقش برجسته بنگرید به: موسوی حاجی و سرفراز، ۱۳۹۶). نگارندگان با اذعان به این مهم که مجموع نقش برجسته‌های تاق بزرگ بستان متعلق به پیروز اول است، سعی دارند تا در مقاله‌ی پیش‌رو، هویت واقعی یکی از شخصیت‌های حاضر در صحنه تاج‌ستانی پیروز اول در نقش - برجسته تاق بزرگ بستان را از هرگونه ابهام و تاریکی بزدایند. شخصیت مورد بحث در سمت راست صحنه و سمت چپ پیروز اول قرار گرفته و به نظر می‌رسد که در حال اعطای حلقه سلطنتی به شاهنشاه ساسانی است (تصویر ۳). هرچند غالب پژوهشگران داخلی و خارجی، متفق‌القول، او را «اهورامزدا» معرفی کرده‌اند لیکن نگارندگان با استناد به فرائن تاریخی، شواهد چهره‌شناسی و نشانه‌شناسی تردیدی ندارند که وی باید «ایزد بهرام» باشد نه اهورامزدا.

۲. پیشینه پژوهش

غیر از نصرت‌الله بختورتاش (۱۳۷۷) و اورلت (2011) که معتقدند، شخصیت مورد بحث در صحنه تاج‌ستانی شاهنشاه ساسانی در تاق بزرگ بستان، موبدان موبد است؛ پژوهشگران دیگر از جمله: هرتسفلد (۱۳۸۱)، شپرد (۱۳۸۷)، گیرشمن (1975)، واندنبرگ (1984)، مشکوتی (۱۳۴۹)، شراتو (۱۳۸۳)، سامی (۱۳۸۹)، شهبازی (۱۳۸۹)، کانپا (2013)، هرینگ (1999)، آذرپی (2000)، هرمان (1977)، اشمیت (1970)، مکینتاش (1978) و تانابه (2003) بر این باورند که در صحنه تاج‌ستانی تاق بزرگ بستان، شاهنشاه ساسانی در حال ستاندن حلقه سلطنتی از خدای بزرگ اهورامزداست. البته این عده در توجیه انتساب خود، دلیل روشن و برهان متقنی را ارائه نداده و صرفاً با استناد به اینکه اهدای حلقه سلطنتی که نماد فره ایزدی است باید از سوی خدای خدایان انجام گیرد، وی را اهورامزدا معرفی می‌نمایند. در مقابل، بختورتاش و اورلت، ضمن انتقاد شدید از باستان‌شناسان و خاورشناسانی که هویت اعطاکننده حلقه سلطنتی را به اهورامزدا نسبت می‌دهند، اظهار می‌دارند که اهورامزدا جسم ندارد و با دیدگان دیده نمی‌شود. بختورتاش انتساب شخصیت مورد بحث در نگارنده‌های ساسانی را به اهورامزدا یک اشتباه بس ناگوار و دشواری بزرگی می‌داند که دین یکتاپرستی نیاکان ما و ایران بزرگ و فرهنگ درخشان آن را به بت‌پرستی می‌آلاید و روان اشو زرتشت، پیامبر بزرگوار دین بهی (مزدیسنا) را آزاده می‌سازد (بختورتاش، ۱۳۷۷: ۷). وی در علت بروز این اشتباه از سوی پژوهشگران می‌نویسد: «این اشتباه و برداشت نادرست به وسیله پژوهشگران بیگانه و گاه خودی از روی عمد یا به علت عدم آگاهی و شناخت ناچیز و ناراسا از آئین زرتشتی است» (بختورتاش، ۱۳۷۷: ۸).

۳. روش تحقیق

پژوهش حاضر بر اساس هدف از نوع تحقیقات بنیادی و بر اساس ماهیت و روش از نوع تحقیقات تاریخی است و گردآوری اطلاعات مورد نیاز آن نیز به دو شیوه: اسنادی (شناسایی تمامی اسناد، منابع مکتوب و متون تاریخی مرتبط با موضوع تحقیق و مطالعه دقیق یکایک آنها) و میدانی (بازدید مستقیم از نقش برجسته‌های تاق بزرگ بستان) انجام گرفته است. مطالعه تطبیقی متون تاریخی و رویکرد تحلیل محتوا با شواهد باستان‌شناختی برای تفسیر داده‌ها ذیل چارچوب نظری موسوم به «رهیافت تاریخی»، روشی است که از آن برای تجزیه و تحلیل اطلاعات استفاده شده است.

۴. مشخصات ظاهری و شمایل‌شناسانه اهورامزدا در نقش برجسته‌های ساسانی (جدول ۱)

برای آشنایی با خصوصیات ظاهری اهورامزدا در نقش برجسته‌های ساسانی، لازم است تا تمامی نقوش بر جای مانده از اهورامزدا مورد مطالعه شمایل‌شناسانه قرار گیرند. این نقوش عبارت‌اند از:

- نقش برجسته اردشیر بابکان در نقش رجب (NRJ II) (تصویر ۴)
- نقش برجسته اردشیر بابکان در تنگاب فیروزآباد (FA II) (تصویر ۵)
- نقش برجسته اردشیر بابکان در نقش رستم (NRS I) (تصویر ۶)
- نقش برجسته شاپور اول در نقش رجب (NRJ III) (تصویر ۷)
- نقش برجسته بهرام اول در تنگ چوگان بیشاپور (B V) (تصویر ۸)
- نقش برجسته اردشیر دوم در تاق بستان (TB I) (تصویر ۹)
- ۴-۱- مشخصات ظاهری اهورامزدا در نقش برجسته اردشیر بابکان در نقش رجب (تصویر ۴)
 - شلوار گشادی بر پا و لباس ساده‌ای بر تن دارد که تا زانوها را می‌پوشاند.
 - ریش چهارگوش و گیسوان بلندی دارد که به صورت مجعد و در سه طبقه بر پشت گردن جای گرفته است.
 - تاج کنگره‌داری بر سر دارد.
- ۴-۲- مشخصات ظاهری اهورامزدا در نقش برجسته اردشیر بابکان در تنگاب فیروزآباد (تصویر ۵)
 - ریش بلند و موهای بافته شده‌ای دارد که پشت گردن را می‌پوشاند.
 - پیراهن آستین‌بلندی بر تن و شلوار گشادی بر پا دارد که فاقد چین است.
 - تاج کنگره‌داری بر سر دارد و به دور پیشانی‌اش روبانی بسته شده است که دنباله آن به صورت دو نوار پهن در پشت سر به نمایش در آمده است.
- ۴-۳- مشخصات ظاهری اهورامزدا در نقش برجسته اردشیر بابکان در نقش رستم (تصویر ۶)
 - موهای بلند و ریش پُریشتی دارد.
 - ریش او بر خلاف ریش شاه، فاقد نوار و حلقه در انتهاست.
 - تاج کنگره‌داری بر سر دارد.
- ۴-۴- مشخصات ظاهری اهورامزدا در نقش برجسته شاپور اول در نقش رجب (تصویر ۷)
 - نیم‌تنه تنگی به تن و شلوار چین‌داری بر پا دارد که به انتهای آن در قسمت قوزک پا، دو رشته نوار پهن آویزان شده است.
 - گیسوان مجعدش از بالای تاج نمایان است.

- دور پیشانی‌اش نواری بسته شده است که دنباله آن در پشت سر به صورت دو نوار پهن با چین‌های بسیار فشرده و موازی به نمایش در آمده است.

- تاج کنگره‌داری بر سر دارد.

۴-۵- مشخصات ظاهری اهورامزدا در نقش برجسته بهرام اول در تنگ چوگان بیشاپور (تصویر ۸)

- پوشاک او به غیر از تاج، شبیه پادشاه است.

- حلقه‌های مجعد موی اهورامزدا از فراز تاج پدیدار است.

- ریش مطابق شبیه سایر نقش‌های اهورامزدا دارد.

- تاج کنگره‌داری بر سر دارد.

۴-۶- مشخصات ظاهری اهورامزدا در نقش برجسته اردشیر دوم در تاق بستان (تصویر ۹)

- جامه‌ای با دامن کوتاه دارد.

- موهای مجعد و ریش بدون حلقه دارد.

- تاج کنگره‌داری بر سر دارد.

۵. مشخصات شخصیت مورد نظر در نقش برجسته تاق بزرگ بستان که تاکنون اهورامزدا دانسته

شده است (تصویر ۲)

- دست چپ خود را جلوی شکم گذاشته و با دست راست، حلقه سلطنتی را که نوارهای مواج به آن آویزان است در دست دارد.

- ریش بلندی دارد که انتهای آن هم‌چون ریش پادشاه در حلقه‌ای فرو رفته است.

- لباس بلند چین‌داری به تن و شلوار گشاد و کوتاهی بر پا دارد که تا زیر زانوها را می‌پوشاند و انتهای لنگه‌اش در داخل چکمه فرو رفته است.

- گردن‌بندی شامل دو ردیف مهره‌های مدور بر گردنش آویزان است.

- بر روی شانه‌های او، دو گوی مدور وجود دارد که گوی روی شانه سمت چپ، آسیب دیده است.

- کمربندی بر کمر دارد که برگه‌های پهن آن در جلوی شکم به طرف پایین آویزان شده است.

- بر دوش خود شنلی دارد که قسمت پشت بدن را از شانه تا قوزک پا می‌پوشاند و در قسمت جلو، توسط دو دکمه مدور به هم وصل شده است.

- «کلاهی» بر سر دارد که بالای آن گویی قرار گرفته است و زیر آن نوار پهنی آویخته شده است.

- چکمه‌های بلند و منحصربه‌فردی بر پا دارد.

۶. چرا شخصیت مورد نظر، اهورامزدا نیست؟

همان‌طور که می‌دانیم مشخصه هویتی پادشاهان ساسانی در آثار هنری بر جای مانده از این دوره، شکل و نوع تاجشان است. با مرور این مشخصه در نقوشی که از اهورامزدا باقی مانده است، آشکارا درمی‌یابیم که اهورامزدا نیز در همه تصاویر - به غیر از شخصیت مورد بحث مقاله - تاج کنگره‌داری بر سر دارد که طره‌های موی از فراز آن پدیدار است؛ بنابراین مشخصه هویتی شاهان ساسانی که خود را نماینده اهورامزدا بر روی زمین می‌دانستند، تابعی است از تفویض‌کننده این قدرت؛ پس چرا این شناسنامه هویتی برای اهورامزدا مصداق نداشته باشد؟ چیزی که بازخوانی تصویری شمایل او نیز بر این حقیقت صحه می‌گذارد و نیز تسلسل این امر را در نقوش مختلف، از این نظر، پشتیبانی می‌کند؛ اما در نقش برجسته تاق بستان، شخص مورد نظر، تاجی که کنگره‌دار باشد، بر سر ندارد. پس این شخص، بزرگ‌ترین مشخصه هویتی اهورامزدا را که همان تاج

کنگره‌دار باشد، بر سر ندارد. علاوه بر آن، با نگاهی به لباس، شنل و شلوار شخصیت مورد بحث در نقش برجسته تاق بزرگ بستان، تفاوت کامل پوشاک او با لباس‌های اهورامزدا نیز هویداست. اهورامزدا در هیچ‌یک از نقوش، شنل بلندی که تا قوزک پا را بپوشاند، بر تن ندارد؛ بنابراین از منظر پوشاک نیز کاملاً با شمایل و هیأت اهورامزدا در تمامی نقوش دیگر متفاوت است. نکته مهم دیگر، ریش این شخص است. اهورامزدا در تمامی نقوش، ریش مطبق و باز دارد اما این شخص، حلقه‌ای در انتهای محاسنش دارد که ریش او را جمع کرده و به حالت مثلی درآورده است. این مشخصه نه تنها در هیچ‌یک از نقوش بر جای مانده از اهورامزدا، مسبوق به سابقه نیست بلکه فقط در نقوش پادشاهان دیده شده است. مضافاً اینکه، لنگه‌های شلوار اهورامزدا نیز در هیچ‌یک از نقوش، در داخل چکمه‌های بلند جای نگرفته است. حال، با وجود تفاوت‌های فاحش و غیر قابل‌انکاری که معروض افتاد، چرا باید شخصیت مورد نظر در نقش برجسته تاق بزرگ بستان را به اهورامزدا نسبت داد؟ آیا به صرف اینکه، هر جا حلقه سلطنتی و نماد فره ایزدی وجود دارد، باید اهورامزدا هم حضور داشته باشد؟ آنچه گفته شد، آشکارا بر این مهم که شخصیت مورد بحث نباید اهورامزدا باشد، گواهی می‌دهند؛ زیرا که وی هیچ‌یک از مشخصه‌های ظاهری و شناخته شده اهورامزدا را دارا نیست.

۷. او کیست؟

سؤال اینجاست که اگر شخصیت مورد بحث در نقش برجسته تاق بزرگ بستان اهورامزدا نیست، پس چه کسی می‌تواند باشد؟ چه کسی غیر از اهورامزدا می‌تواند صاحب «فره» باشد؟ پاسخ این پرسش روشن است زیرا به غیر از اهورامزدا تنها چند تن از ایزدان هستند که بر طبق متون اوستا صاحب فره معرفی شده‌اند. پس شخصیت مورد نظر باید یک ایزد باشد. برای شناخت این ایزد باید مطالعات را روی سه جنبه متمرکز نمود: ۱- از لحاظ مشخصات ظاهری، شخصیت مورد نظر به کدام ایزدی که هیأت او برای ما شناخته شده است شباهت دارد؟ ۲- آیا این ایزد، بر طبق متون مقدس می‌تواند صاحب «فره» باشد؟ ۳- با توجه به شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم بر دوران پادشاهی پیروز اول (کسی که مجموع نقش برجسته‌های تاق بزرگ بستان متعلق و مربوط به ایشان است)، وجود این ایزد با توجه به شرح وظایف تبیین‌شده‌اش در متون مکتوب و مقدس در کنار ایزد آناهیتا چه ضرورتی داشته است؟

۷-۱- توصیف شمایل نگارانه ایزد بهرام

در پارک موزه تاق بستان، دوازده سرستون از دوره ساسانی به معرض نمایش در آمده است که از جاهای مختلف استان کرمانشاه جمع‌آوری و جهت نگهداری به این محوطه تاریخی منتقل شده‌اند (مرادی، ۱۳۸۳). بر سطوح این سرستون‌ها، نقش پادشاه ساسانی، نقوش متنوع گیاهی و تصویر چند تن از ایزدان زرتشتی به تصویر در آمده است که از میان ایزدان زرتشتی، بیشترین تصویر متعلق به ایزد بهرام است. بر روی یکی از سرستون‌ها، ایزد بهرام با صورت سه‌رُخ و بدنی تمام‌رخ نقش شده است که چشمان درشت، سبلت موج و ریش مجعدی دارد (تصویر ۱۰). او کلاه‌خودی بر سر دارد که تمام سر و گردن را پوشانده است. بر قسمت پایین کلاه‌خود و در جایگاه پیشانی، نواری مرکب از دو ردیف مهره‌های مدور به دور کلاه پیچیده شده است. بر بالای کلاه‌خود، طره‌های مجعد موی پدیدار است که با روبانی زینتی بسته شده است. بر روی شانه‌هایش گوی مدور بزرگی قرار دارد. او پیراهن تنگ و مرواریددوژی شده و شنلی جلو باز بر تن دارد که قسمت سینه و

بازوان را پوشانده است و در قسمت جلو، به وسیله دکمه‌ای مدور به هم متصل شده است. دست چپ را بر روی سینه گذاشته و انگشت‌های شست و اشاره را بر روی هم قرار داده و با دست راست، حلقه سلطنتی را که نماد فره ایزدی است، به سمت بالا نگاه داشته است (همان‌جا).

جالب است که بدانیم، مشخصات شمایل‌شناسانه ایزد بهرام در این سرستون از جهات بسیار قابل مقایسه با مشخصات ظاهری شخصیت مورد بحث در نقش برجسته تاق بزرگ بستان است. هر دو شخصیت، کلاه-خودی یکسان بر سر دارند که طره‌های مجعد موی از فراز آن پدیدار بوده و با روبانی موج زینت یافته‌اند. هر دو شخصیت، گردن‌بندی مزین به دو رشته مروارید بر گردن و شنلی جلوباز بر تن دارند که به‌وسیله یک دکمه در قسمت جلوی سینه به هم متصل می‌شوند. هر دو شخصیت، چشمانی درشت داشته و بر شانه-هایشان، گوئی مدور نهاده شده است (تصویر ۱۰ با تصویر ۲ مقایسه شود).

قابلیت مقایسه شمایل‌شناسانه هر دو شخصیت، آشکارا بر این حقیقت گواهی می‌دهند که هویت واقعی هر دو شخصیت باید یکی باشد و چون در تعلق انتساب شخصیت منقور در سرستون یاد شده به ایزد بهرام، تردیدی وجود ندارد؛ پس هویت شخصیت مورد بحث در صحنه تاج‌ستانی تاق بزرگ بستان نیز باید متعلق به ایزد بهرام باشد.

۷-۲- آیا ایزد بهرام صاحب «فر» بود؟

در نقش برجسته مورد بحث، شخصیت مورد نظر دارنده فره ایزدی است. آیا ایزد بهرام نیز صاحب فر بوده است؟ در پاسخ به این پرسش کافی است به سراغ یشت چهاردهم یعنی بهرام‌یشت رفت:

«من نیرومندترین، پیروزترین، فره‌مندترین، نیک‌ترین، سودمندترین و درمان‌بخش‌ترین آفریدگانم» (اوستا، ۱۳۹۱: ۴۳۱).

با استناد به یشت چهاردهم، تردیدی باقی نمی‌ماند که ایزد بهرام نیز صاحب و دارنده فر بوده است. چیزی که بسیاری از ایزدان زرتشتی -جز آناهیتا- از قابلیت آن محروم بوده‌اند.

۷-۳- خویش‌کاری‌های ایزد بهرام و ارتباط حضورش همراه با آناهیتا در نقش برجسته پیروز اول در تاق بزرگ بستان

ایرانیان باستان ابری را که باران نمی‌داد، بزرگ‌ترین دشمن خود دانسته و از آن با عنوان Vrita یاد می‌کردند که به معنی «مخفی‌کننده و دزد» است. آنان، خدایانی را که به وریتره (ورثرا/ ورثه) حمله می‌کردند، بسیار مقدس و محترم شمرده و به آنها لقب «وریتره‌ن»، Vritrahan (ورثغن/ ورثغنه) به معنای «وریتیره‌کش» می‌دادند؛ زیرا که معتقد بودند، این خدایان با حمله به این‌گونه ابرها و سوراخ‌سوراخ ساختن بدن آنان، باران محتوی آن را به زمین می‌ریختند (یاحقی، ۱۳۵۷). این لقب بزرگ نصیب دو تن از ایزدان شده است: یکی «ایزد بهرام» و دیگری «ایندرا» (معین، ۱۳۵۵: ۳۵۵؛ یاحقی، ۱۳۵۷). در ادبیات مزدیسنا، بهرام فرشته پیروزی و نگاهبان فتح و نصرت معرفی شده که هنگام نبرد، هم‌آوردان باید برای پیروزی یافتن، به او متوسل شده و او را به یاری می‌خواندند. در یشت‌ها (بهرام‌یشت، جزء اول از کرده اول)، بهرام در میان ایزدان مینوی به بهترین سلاح مسلح است که بارها و در موارد متعدد با صفت «هورا آفریده» از او یاد شده است (اوستا، ۱۳۹۱: ۴۳۱). نام این ایزد در اوستا به صورت «ورثغنه» و در متون پهلوی به صورت «ورهران» و «ورهرام» و «وهرام» ثبت شده است (اورشیدی، ۱۳۷۱: ۳۵). در فرهنگ اساطیر ایران ذیل واژه (ورتیره) چنین آمده: «به معنی مخفی‌کننده و دزد. به

اعتقاد ایرانیان قدیم و با استناد به روایات کهن مذهبی، ابر بی‌باران نام دیوی است که مظهر خشکسالی، تاریکی و بدخواهی محسوب می‌شده است (باحقی، ۱۳۵۷). آنچه از این مطلب مستفاد می‌شود این است که «ورتره» (ورثرا/ ورثه)، ارتباط مستقیم با بی‌آبی داشته و ورثرغنه یا ورهرام (بهرام) ایزدی است که بی‌آبی را از بین می‌برد. ارتباط ایزد بهرام با آب و باران از جنبه دیگری هم جالب توجه است؛ بخش اعظمی از تجلی‌های مختلف ایزد بهرام در اوستا در قالب گاوی با شاخ‌های زرین، اسبی سفید با گوش‌ها و دهانه زرین، شتری خشمگین، گراز، جوانی در سن آرمانی پانزده سالگی، باز یا پرنده شکاری، قوچ جنگی، کل وحشی و جنگجوی مسلح به «تیشتر» (Tishtrya) و «ستاره باران» نسبت داده شده است (تیشتر یشت، بندهای ۲۰-۱۶ و ۱۳-۸). «جوان پانزده ساله، گاوی با شاخ‌های زرین و برخی عناوین دیگر مانند پرنده، باد و شتر» (Benveniste and Renou, 1928: 35).

یکی دیگر از ایزدان کهن در اسطوره‌های هند و ایرانی، ایندرا است. از مهم‌ترین خویش‌کاری‌های ایندرا، کشتن اژدهایی است که بر سر راه آب‌ها سد شده، سبب خشکسالی می‌شود. صفت این ایزد در زبان اوستایی «ورثرغنه» است. بسیاری از پژوهشگران معتقدند صفت اژدهاکشی بهرام در ایران پسازرتشتی، حذف شده است اما حقیقت این است که تا سال‌های بعد، این اسطوره حتی با حفظ خویش‌کاری اژدهاکشی، به صورت داستان و حکایت به ادبیات هم راه یافته است و چون صفت این ایزد یعنی بهرام، برای راویان، معنای خاصی نداشته است، به شخصیت‌های تاریخی همانام محبوب، مانند بهرام گور منتسب شده است (فرهادی، ۱۳۸۴). حتی حذف خویش‌کاری اژدهاکشی از شرح وظایف بهرام در متون متأخر زردتشتی، می‌تواند همانند بسیاری از سانسورهای دیگر، به صورت آگاهانه از طرف مغان و موبدان صورت گرفته باشد. نمونه دیگری از این جابجایی‌ها را می‌توان در جابجایی وظایف ایزد مذکر «اپم‌نپات» با ایزد مؤنث «آناهیتا» بیان نمود. همان‌طور که می‌دانیم، اپم‌نپات، فرزند آب‌ها، صاحب فرّ بود، چنان‌که پس از پرواز فرّ از جمشید، اپم‌نپات فرّ را با خود به زیر آب‌ها برده است (اوستا، ۱۳۹۱: ۴۹۴)؛ اما نهضت زردشت باعث شد که در بین ایزدان، اهورامزدا به بالاترین مقام نائل شود و بر مهر و اپم‌نپات تفوق پیدا کند. با این حال، غیر از اهورامزدا، این دو ایزد تنها خدایانی بودند که در اوستا به صفت «هورا» یعنی سرور موصوف شدند (همان: ۹۳۶) و نهایتاً با ظهور زردشت، اپم‌نپات که توان خلقت او مغایر با قدرت آفرینش اهورامزدا بود، بالاجبار محکوم به زوال بود و از این‌رو، آناهیتا، ایزدبانوی آب‌ها، به تدریج جایگزینش شد (سودآور، ۱۳۸۳: ۵۹) و در مقام جانشینی اپم‌نپات، آناهیتا نیز بخشاینده فرّ شد؛ اما در بحث ما نیز این همپوشانی شرح وظایف ایزد بهرام و آناهیتا، مبنی بر فراوانی آب - که البته بهرام با از بین بردن اژدهایی که باعث خشکسالی می‌شد و نه از روی خاصیت آبرسانی - می‌توانسته است از اهمیت آناهیتا کم کند چه ایزد بهرام، با داشتن وظیفه پیروزی، خود به تنهایی می‌توانسته است نقشی مهم ایفا کند. پس با حذف تدریجی صفت اژدهاکشی، وظیفه آبرسانی، آرام آرام به صورت کامل و منحصر به فرد، به آناهیتا - ایزد محبوب خاندان ساسانی - تفویض شد اما قطعاً این فعل و انفعال به یک‌باره اتفاق نیفتاده و بخشی از حذفیات آن، حتی به بعد از دوران ساسانیان برمی‌گردد، یعنی زمانی که متون متأخر زردشتی و حتی یشت‌ها، برای چندمین بار بازنویسی می‌شده است.

در نهایت باید اظهار کرد که اگرچه تعدادی از خویش کاری‌های بهرام در متون دینی پسازدشتی از میان رفته است، اما در ادبیات و فرهنگ مردم ایران که به نسبت، از آفت سیاست در امان مانده است، همچنان خویش کاری «از بین بردن اژدهای خشکسالی» که نقشی مقدس است، بر عهده بهرام بوده است (فرهادی، ۱۳۸۴) و این مطلب که بخشی از شخصیت ورثه‌نگ (بهرام) که صفت اژدهاکشی است در ارمنستان باقی مانده است گواهی بر صحت این مدعاست؛ چراکه پس از نفوذ ایرانیان در ارمنستان، دین و فرهنگ، زبان و عادات و رسوم ایران در آن دیار تأثیر زیادی بخشید و این ایزد، با نام «وهگن»، با حفظ خویش کاری اژدهاکشی ماندگار شد (موسی خورنی، ۱۳۳۱: ۴۵). البته این حقیقت را در توجیه حذف این صفت در ایزد بهرام باید در نظر داشت که بهرام‌یشت به عقیده بسیاری از پژوهشگران، از جمله یشت‌هایی است که خوب حفظ نشده است (روشنی‌نژاد: ۱۳۹۱).

در خصوص ارتباط حضور ایزد بهرام همراه با آناهیتا در صحنه تاج‌ستانی پیروز اول باید گفت، بنا به اعتقاد برخی پژوهشگران، از اصرار و تأکیدی که سراسر بهرام‌یشت در آوردن صفت اهورا آفریده برای بهرام دارد، چنین برمی‌آید که بهرام از خدایان معتبری بوده که مورد پرستش قرار می‌گرفته و بعدها که اهورامزدا بر سایر خدایان تفوق یافت، چون ترک عادت برای پرستندگان دشوار بود، ستایش بهرام به تدریج در جامعه زردشتی، به صورت «ایزد بهرام» احیا شد (یارشاطر، ۱۳۳۰). بهرام که در انجمن ایزدان اوستایی از صدرنشینان است، پاسدار ایرانشهر به شمار می‌رفت و در کنار «اهورامزدا» و «آناهیتا» از پسند و اقبال همگانی برخوردار بود (یاحقی، ۱۳۵۷). گویا این نزدیکی و همیاری و همکاری بهرام (مریخ) و آناهیتا (ناهید) آن‌چنان مسبوق به سابقه بوده که تا سال‌ها بعد در دوران اسلامی نیز بسیاری از اشعار شعراء این همکاری و قرابت را به یاد داشته‌اند:

«بدم لشکرش ناهید و بهرام به‌پیش لشکرش بهرام و کیوان»

(دقیقی)

«ناهید زخم‌زن را از لهنه سیر کردی بهرام تیغ‌زن را از جام رام گردان»

(سنایی)

«به یاد بزم تو ناهید را به کف بربط به کین خصم تو بهرام را به بر جوشن»

(شهاب تبریزی)

«چو خورشید فلک هنجار و برجیس وزیر آی به کین خصم تو بهرام را به بر جوشن»

«با باده بود لهو ترا پنجه ناهید با حربه بود عون ترا قبضه بهرام»

(مسعود سعد)

«بهرام روز کوشش و ناهید روز بزم ...»

(مسعود سعد)

«ز یک طرف گلوی گاو می‌برد ناهید ز یک جهت بره قربان همی کند بهرام»

(ظهیر فارابی)

توضیح اینکه، ابوریحان بیرونی به روش علمی در ذکر منسوبات و صفات و ویژگی‌های سیارات هفت‌گانه، جدولی مفصل تدوین نموده و امتیازات و خصوصیات هرکدام را به دقت بر شمرده است. آنچه در این جدول بسیار دقیق، به ستاره «مریخ» منسوب است، تماماً حکایت از خشونت، تندی، جنگاوری، ستبری، قرمزی، عظمت، قهر، خشم و بالاخره صفات و اختصاصات و اعمالی دارد (بیرونی، ۱۳۱۸: ۳۶۷-۳۹۲) که در روایت‌های

کهن، به «بهرام»، ایزد پیروزی منسوب شده است و تقریباً همگی به نوعی مبین تجلیات ده‌گانه او در بهرام-یشت است.

محبوبیت بهرام هم‌پای آناهیتا، از خوانش کتیبه‌های کرتیر نیز کاملاً هویداست: «بس آیین‌های ایزدان فزونی گرفت و بس آذران بهرام بنشانیده شد و بس مغ‌مردان کامیاب شدند...» (اکبرزاده، ۱۳۸۵: ۶۹)، «کردگان ایزدانی فزونی گرفت و بس آذران بهرام نشانیده شد...» (همان: ۱۰۳) و از این دست نمونه‌ها بسیار زیاد است؛ بنابراین باید اذعان داشت در دوره‌هایی از پادشاهی سلسله ساسانی، بهرام نیز همانند دیگر خدایان و ایزدان، فراز و فرودهای زیادی از لحاظ اولویت در الوهیت داشته و گویا هر زمان که موبدان استیلای وافر و مستقیمی بر امور دربار داشته‌اند، این شأن و مقام بیشتر می‌شده است. گزارش‌های گوناگون دربارهٔ دین‌داری پیروز اول نیز آشکارا پیوند دوستانه او با مغان زردشتی را نشان می‌دهد (جلیلیان، ۱۳۹۶: ۳۲۳). همان‌طور که پیش از این نیز گفته شد، یکی از نمادهای ایزد بهرام، پرنده «باز» است. وجود دو بال روی تاج پادشاهان ساسانی نیز نشان‌دهنده ارادت پادشاهان این دوره به ایزد بهرام است. این اتفاق که دو بال پرنده روی تاج پادشاه باشد، اولین بار روی تاج بهرام دوم ظاهر شد که نام او نیز برگرفته از همین ایزد و نشان ارادت او به ایزد بهرام است. برای دومین بار، این دو بال روی تاج پیروز اول ظاهر می‌گردد و با توجه به دوستی پیروز با موبدان باید اذعان داشت که این خصیصه نیز در دوران ارادت پیروز به موبدان احیا شده است. نکتهٔ دیگر این‌که حتی نام پیروز نیز به مفهوم پیروزی است و با خویش‌کاری بهرام، بسیار همسان و همخوان است. پس به‌هیچ وجه دور از ذهن نیست که شمایل بهرام در کنار پادشاه، به عنوان حامی او نقر شود.

با تمام این اوصاف، اگر هم در دوران پیروز ساسانی، خصیصهٔ کشتن ازدهایی که باعث خشکسالی می‌شود، همراه ایزد بهرام نبوده باشد، دیگر خویش‌کاری‌های بهرام که همانا در رأس آن پیروزی در جنگ و از بین بردن دشمنان است، انگیزهٔ کاملاً منطقی برای ایجاد تصویرش در این نقش برجسته می‌تواند باشد. چراکه دو رویداد بزرگ دوران پادشاهی پیروز اول، یکی «جنگ» و دیگری «خشکسالی» زمینه را برای حضور دو ایزد مرتبط یعنی ایزدان «پیروزی» و «آب» در کنار پادشاه، ضروری و توجیه‌پذیر می‌ساخته است.

۸. کیفیت و چگونگی مواجههٔ پادشاه ساسانی با حلقه سلطنتی

نکته دیگری که در شرح این نقش برجسته حائز اهمیت است، همانا، حالت دست پادشاه در مواجهه با حلقهٔ فرّ هست. با دقت در آناتومی دست پادشاه، به‌وضوح می‌توان دریافت که پادشاه در حالت ستاندن حلقه سلطنتی نیست بلکه در حالت ادای احترام به ایزدی است که حلقه را به سوی او گرفته است. در تمام صحنه-های تاج‌ستانی بر جای مانده از دوره ساسانی، پادشاه ساسانی کاملاً حلقه یا روبان را در دست گرفته است اما در این نقش برجسته چنین نیست. با دقت بیشتر روی حلقه و جزئیات آن در نقش برجسته مورد بحث، درمی‌یابیم که دو رشته گوی مرواریدنشان نقر شده بر روی حلقه، از آغاز تا پایان و به‌صورت کامل، پیدا و هویدا هستند. بدیهی است، اگر قصد، نشان دادن گرفتن حلقه می‌بود، آنگاه هنرمند مجسمه‌ساز و حجار باید آن تعداد از گوی‌های مرواریدنشان را که در میان انگشتان دست شاهنشاه ساسانی قرار می‌گرفتند، محو کرده و در معرض دید مخاطب قرار نمی‌داد. حال آنکه، تمامی گوی‌های مرواریدنشان روی حلقه -از ابتدا تا انتهای حلقه- به چشم آمده و هیچ‌یک از آنها زیر انگشتان دست گیرندهٔ حلقه محو نشده‌اند (تصویر ۱).

مضافاً، زاویه دست پادشاه در این نقش برجسته با زاویه دست هیچ‌کدام از حلقه‌ستان‌ها در دیگر نقش برجسته‌های ساسانی مطابقت ندارد. برای مثال، اگر حالت دست اردشیر دوم در صحنه تاج‌ستانی و پیروزی بر دشمن را که در همان تاق بستان به نمایش در آمده است، بر روی دست شاه در نقش برجسته مورد بحثمان مونتاژ نماییم، نتیجه می‌گیریم که حالت دستان دو پادشاه در دو نقش مذکور، تطابق آناتومیکی و تجسم گرافیکی نداشته (تصویر ۱۲) و نیز زاویه دست پادشاه در نقش برجسته مورد بحث یعنی نقش برجسته تاق بزرگ بستان با آناتومی دست انسان هنگام گرفتن یک شیء همخوانی ندارد. در این نقش برجسته، پیروز اول نه در حال گرفتن حلقه، بلکه در حال ادای احترام به ایزدی است که از پشتیبانی‌اش برخوردار است؛ احترامی که با خم کردن مچ دست به سمت بالا، به وسیله انگشت اشاره انجام می‌شود. این عمل، یعنی ادای احترام به مافوق با خم کردن مچ دست به سمت بالا و نشان دادن انگشت سبابه (اشاره)، در بسیاری از نقش برجسته‌های ساسانی به نمایش در آمده است. این نقوش عبارت‌اند از:

- تاج‌ستانی اردشیر بابکان از اهورامزدا در نقش رجب (NRJ II) (تصویر ۴)
- تاج‌ستانی اردشیر بابکان از اهورامزدا در تنگاب فیروزآباد (FA II) (تصویر ۵)
- تاج‌ستانی نرسه از آناهیتا در نقش رستم (NRS VIII) (تصویر ۱۳)
- پیروزی بهرام دوم بر شاه سکستان در تنگ چوگان بیشاپور (B VI) (تصویر ۱۴)
- بهرام دوم در گویوم (GU I) (تصویر ۱۵)
- بهرام دوم(?) در برم دلك (BD I) (تصویر ۱۶)
- بهرام دوم و درباریان در سرآب بهرام (SA I) (تصویر ۱۷)،

در تمامی این نقوش، همواره شخص یا اشخاصی وجود دارند که به نشانه احترام، دست خود را در حالی که انگشت سبابه برافراشته است، بالا آورده‌اند. برای نمونه، دست یکی از شخصیت‌ها را که در حال احترام است، از نقش برجسته نرسه در نقش رستم، بر روی دست شاه در تاق بزرگ بستان، مونتاژ کرده‌ایم (تصویر ۱۸) که نشان از تطابق کامل آناتومیکی و نیز تجسم گرافیکی آن دارد. این وضعیت از فرضیه حضور ایزد بهرام در کنار پیروز اول پشتیبانی می‌کند، زیرا حالت دست پادشاه نشان می‌دهد که در کنار او و در تقارن با ایزد آناهیتا، ایزدی هم‌پای او وجود دارد نه برتر از او که پادشاه ترجیح دهد حلقه را از او بستاند. تنها در این صورت است که نه تنها تعادل معنایی نقش برهم نمی‌خورد که اتفاقاً تقارن معنایی نقش در تعامل با تقارن بصری آن قرار می‌گیرد. توضیح اینکه، این دو ایزد، با نگره‌داشتن دو حلقه فرّ، پشتیبانی خود را با نیروهای خود -ذیل شرح وظایف‌شان- از پیروز اول اعلام می‌دارند و قرار نیست فرّ پادشاهی را به او اهداء نمایند. از طرفی دیگر، اگر بپذیریم که نقش مورد نظر بازگو کننده فائق آمدن بر حادثه خشکسالی دوران سلطنت پیروز اول است، پس نقش، مربوط به زمانی است که پیروز چندین سال بر تخت سلطنت جلوس کرده و دریافت فرّ پادشاهی در این زمان، بی‌معنا خواهد بود. در واقع، دو اتفاق دیهیم‌ستانی برای آغاز سلطنت و فائق آمدن بر خشکسالی، از نظر زمانی با هم همخوانی نداشته و حتی از نظر معنایی نیز با هم قرابتی ندارند.

۹. نتیجه

از آنچه گذشت نتایج زیر حاصل می‌شود:

- بنا به شواهد بصری و شمایل‌شناسانه‌ای که از اهورامزدا به استناد دیگر نقش‌هایش می‌شناسیم، شخصیت مورد نظر به هیچ وجه نمی‌تواند اهورامزدا باشد.

- با بررسی مشخصات ظاهری ایزد بهرام در سرستون‌های موزه تاق بستان و هم‌چنین سکه‌های معروف به خسرو-بهرام، شباهت حداکثری چهره و لباس و کلاه‌خود و دیگر عناصر هویتی این شخصیت با ایزد بهرام کاملاً مشخص است.
- ارتباط ایزد بهرام با آب و باران از طریق مطالعه متون تاریخی و مذهبی، کاملاً هویداست و در نتیجه ارتباط کلی‌اش با خشکسالی دوران پیروز اول مشخص می‌گردد.
- خویش‌کاری اصلی ایزد بهرام، پیروزی در جنگ است؛ بنابراین ارتباط او با آب و باران و نیز پیروزی در جنگ، کاملاً با دو رویداد برجسته دوران پیروز اول یعنی جنگ و خشکسالی همخوانی داشته و حضورش را ضروری می‌سازد.
- همکاری و همیاری دو ایزد بهرام و آناهیتا، آن‌چنان مسبوق به سابقه است که به ادبیات نیز راه یافته و تا سال‌های بعد نیز در اذهان باقی مانده است.
- با بررسی آناتومیکی و تجسم‌گرافیکی، پیروز اول در نقش برجسته تاق بزرگ بستان در حال ستاندن حلقه فرّ نیست. این موضوع روشن می‌سازد که شخصیت مورد نظر، در تقارن با ایزد آناهیتا و هم‌مرتب با اوست یعنی یک ایزد.
- نشان‌های روی تاج پیروز که دو بال «باز» است، نماد ایزد بهرام است و نشان از علاقه و اعتقاد پیروز به این ایزد دارد. حتی نام این پادشاه نیز با معنای پیروزی-که خویش‌کاری اصلی بهرام است- همخوانی کامل دارد.
- حضور معنادار و همخوان ایزد بهرام در نقش برجسته‌های تاق بزرگ بستان، گواه متقن‌یست در اثبات این حقیقت مهم تاریخی که شاه در این نقش برجسته پیروز اول است نه خسرو پیروز. اگر نقش برجسته متعلق به خسرو پیروز باشد، آنگاه حضور شناخته‌شده ایزد بهرام هیچ‌سختی و توجیه‌ای با روزگاران شاهنشاهی خسرو پیروز نخواهد داشت.

جدول ۱. نقش برجسته‌هایی که اهورامزدا در آن حضور دارد با ذکر مشخصات ظاهری او

Table 1. The Face, Body, Clothing and Makeup of Ahura Mazda in Sassanian Rock Reliefs

مشخصات ظاهری اهورامزدا	نقش برجسته‌هایی که اهورامزدا در آن حضور دارد
<ul style="list-style-type: none"> - شلوار گشادی بر پا و لباس ساده‌ای بر تن دارد که تا زانوها را می‌پوشاند. - ریش چهارگوش و گیسوان بلندی دارد که به صورت مجعد و در سه طبقه بر پشت گردن جای گرفته است. - تاج کنگره‌داری بر سر دارد. 	نقش برجسته اُردشیر بابکان در نقش رجب (تصویر ۴)
<ul style="list-style-type: none"> - ریش بلند و موهای بافته شده‌ای دارد که پشت گردن را می‌پوشاند. - پیراهن آستین‌بلندی بر تن و شلوار گشادی بر پا دارد که فاقد چین است. - تاج کنگره‌داری بر سر دارد و به دور پیشانی‌اش روبانی بسته شده است که دنباله آن به صورت دو نوار پهن در پشت سر به نمایش در آمده است. 	نقش برجسته اُردشیر بابکان در تنگاب فیروزآباد (تصویر ۵)
<ul style="list-style-type: none"> - موهای بلند و ریش پُرپشتی دارد. - ریش او بر خلاف ریش شاه، فاقد نوار و حلقه در انتهاست. - تاج کنگره‌داری بر سر دارد. 	نقش برجسته اُردشیر بابکان در نقش رستم (تصویر ۶)
<ul style="list-style-type: none"> - نیم‌تنه تنگی به تن و شلوار چین‌داری بر پا دارد که به انتهای آن در قسمت قوزک پا، 	نقش برجسته شاپور اول در نقش رجب

<p>دو رشته نوار پهن آویزان شده است. - گیسوان مجعدش از بالای تاج نمایان است. - دور پیشانی‌اش نواری بسته شده است که دنباله آن در پشت سر به صورت دو نوار پهن با چین‌های بسیار فشرده و موازی به نمایش درآمده است. - تاج کنگره‌داری بر سر دارد.</p>	<p>(تصویر ۷)</p>
<p>پوشاک او به غیر از تاج، شبیه پادشاه است. - حلقه‌های مجعد موی اهورامزدا از فراز تاج پدیدار است. - ریش مطبق شبیه سایر نقش‌های اهورامزدا دارد. - تاج کنگره‌داری بر سر دارد.</p>	<p>نقش برجسته بهرام اول در تنگ چوگان بیشاپور (تصویر ۸)</p>
<p>جامه‌ای با دامن کوتاه دارد. - موهای مجعد و ریش بدون حلقه دارد. - تاج کنگره‌داری بر سر دارد.</p>	<p>نقش برجسته اردشیر دوم در تاق بستان (تصویر ۹)</p>

تصویر ۱. صحنه مورد بحث مقاله در طاق بزرگ بستان (موسوی حاجی، ۱۳۹۶: ۲۴۶)

Figure 1. Scene Discussed in the Article in Taq-e Bostan III (Mousavi Haji, 2017: 246)

تصویر ۲. طرح صحنه مورد بحث مقاله در طاق بزرگ بستان (همان: ۲۴۷)

Figure 2. Scene Discussed in the Article in *Taq-i Bustan III* (op. cit. 247)

تصویر ۳. طرح شخصیت مورد بحث مقاله در طاق بزرگ بستان (همان‌جا)

Figure 3. *The Person Discussed in the Article in Taq-i Bustan III* (loc. cit.)

تصویر ۴. صحنه تاج‌ستانی اردشیر بابکان از اهورامزدا در نقش رجب پارس (همان: ۲۱۹)

Figure 4. *Ardashir Investiture from Superior God, Ahura Mazda in Naqsh-i Rajab* (op. cit. 219)

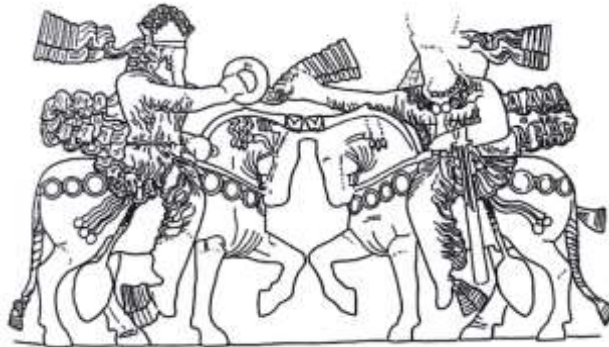

تصویر ۵. صحنه تاج‌ستانی اردشیر بابکان از اهورامزدا در تنگاب فیروزآباد (همان: ۲۱۷)

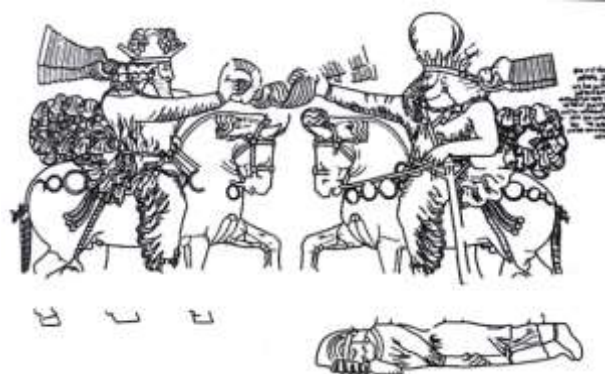
Figure 5. *Ardashir Investiture from Superior God, Ahura Mazda in Firouzabad* (op. cit. 217)

تصویر ۶. صحنه تاج‌ستانی اردشیر بابکان و پیروزی او بر اردوان پنجم در نقش رستم پارس (همان: ۲۲۱)
Figure 6. Ardashir Investiture from Superior God, Ahura Mazda and Her Victory over Ardavan V. (op. cit. 221)

تصویر ۷. طرح صحنه تاج‌ستانی شاپور اول از اهورامزدا در نقش رجب (همان: ۲۲۰)
Figure 7. Shapour I Investiture from Superior God, Ahura Mazda in Naqsh-i Rajab (op. cit. 220)

تصویر ۸. طرح صحنه تاج‌ستانی بهرام اول از اهورامزدا در بیشاپور (همان: ۲۳۲)
Figure 8. Bahram I Investiture from Superior God, Ahura Mazda in Bishapour (op. cit. 232)

تصویر ۹. طرح صحنه تاج‌ستانی اردشیر دوم از اهورامزدا در تاق بستان (همان: ۲۴۵)

Figure 9. Ardashir II Investiture from Superior God, Ahura Mazda in Taq-i Bustan (op. cit. 245)

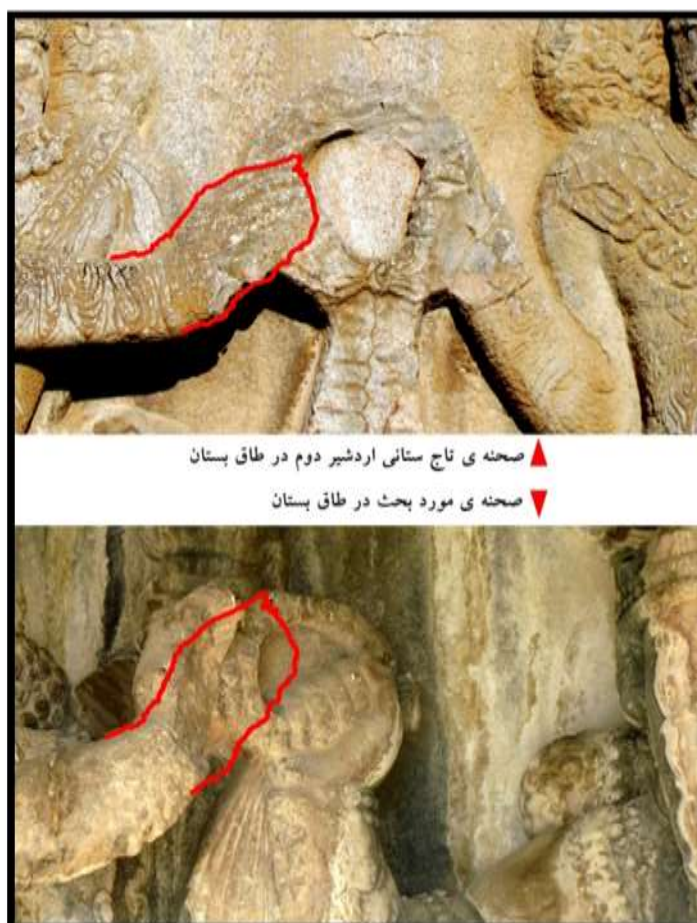
تصویر ۱۰. سرستون منقوش به ایزد بهرام (https://www.visitiran.ir)

Figure 10. Headstone Painted with the God Bahram
(https://www.visitiran.ir)

تصویر ۱۱. تصویر حلقه مورد بحث با دو رشته دُر نشانی سالم بدون وجود انگشت روی آن (خسروی، ۱۳۹۸)

Figure 10. Diadem of Kingship in Taq-i Bustan III (Khosravi, 2019)

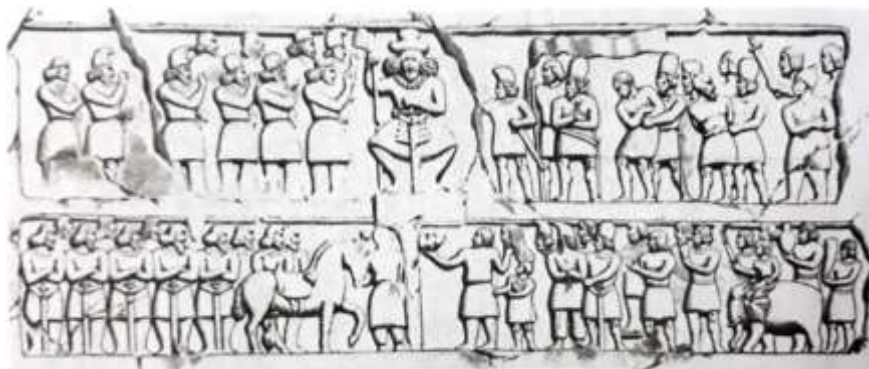
تصویر ۱۲. تطابق آناتومیک حالت دست در هنگام تاج ستانی در نگاره مورد بحث (خسروی، ۱۳۹۸)

Figure 12. Anatomical Matching of Hand Position in Taq-i Bustan III (Khosravi, 2019)

تصویر ۱۳. طرح صحنه تاج‌ستانی نرسه از آناهیتا در نقش رستم (موسوی حاجی، ۱۳۹۶: ۲۲۷)

Figure 13. Investiture Scene of Narseh from Water Goddess, Anahita in Naqsh-i Rustam (Mousavi Haji, 2017: 227)

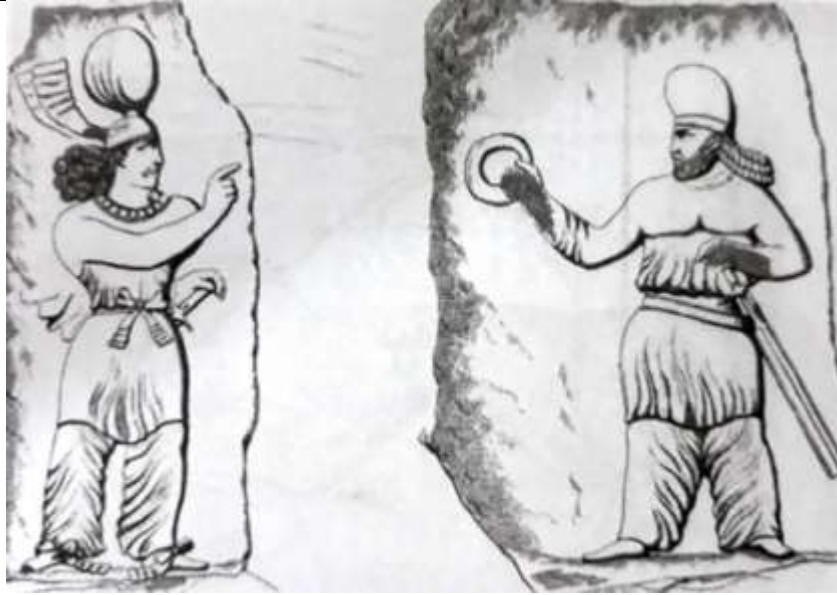
تصویر ۱۴. طرح نقش برجسته بهرام دوم در تنگ چوگان بیشاپور (همان: ۲۳۳)

Figure 14. The Rock Relief of Bahram II in Tang-i Chogan of Bishapour (op. cit. 233)

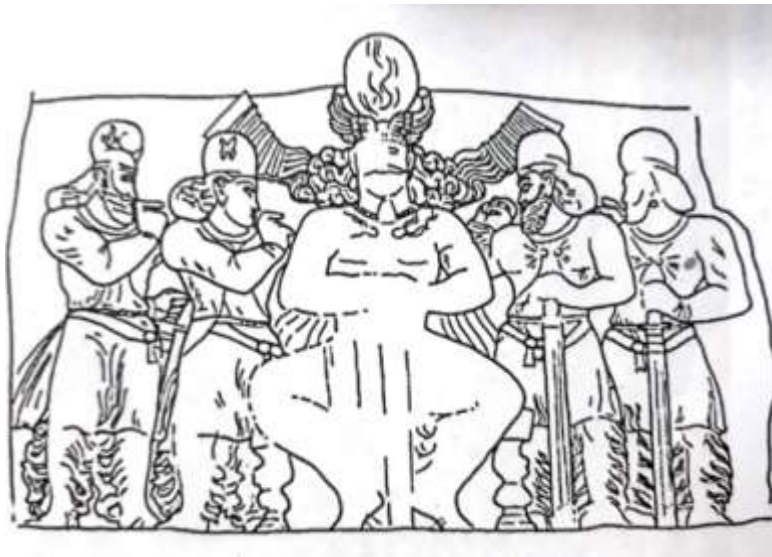

تصویر ۱۵. طرح نقش برجسته بهرام دوم در گویوم (همان: ۲۳۶)

Figure 15. The Rock Relief of Bahram II in Guyum (op. cit. 236)

تصویر ۱۶. طرح نقش برجسته بهرام دوم (؟) در برم دلک (همان: ۲۳۸)
Figure 16. The Rock Relief of Bahram II in Barm-i Delak (op. cit. 238)

تصویر ۱۷. طرح نقش برجسته بهرام دوم و درباریان در سراب بهرام (همان: ۲۳۹)
Figure 17. The Rock Relief of Bahram II in Sarab-i Bahram (op. cit. 239)

▲ ادای احترام در صحنه ی تاج ستانی نرسه در نقش رستم

▼ ادای احترام در صحنه ی مورد بحث در طاق بستان

تصویر ۱۸. تطابق آناتومیک حالت دست در هنگام ادای احترام در نگاره مورد بحث (خسروی، ۱۳۹۸)

Figure 18. Anatomical Matching of Hand Position in Taq-i Bustan III (Khosravi, 2019)

- اکبرزاده، داریوش، (۱۳۸۵)، *سنگ‌نیشته‌های کرتیر موبدان موبد*، تهران، پازینه.
- اورشیدی، جهانگیر، (۱۳۷۱)، *دانشنامه مزدیسنا*، تهران، مرکز.
- اوستا، (۱۳۸۱)، گزارش و پژوهش جلیل دوستخواه، جلد اول، چاپ شانزدهم، تهران، مروارید.
- بختورتاش، نصرت‌الله، (۱۳۷۷)، «سخنی پیرامون نقش فروهر که به غلط اهورامزداایش می‌گویند»، *فروهر*، سال سی و سوم.
- بیرونی، ابوریحان، (۱۳۱۸)، *التفهیم لاولئیل صناعة التنجیم*، تصحیح و مقدمه و شرح و حواشی جلال همایی، تهران، همایی.
- جلیلیان، شهرام، (۱۳۹۶)، *تاریخ تحولات سیاسی ساسانیان*، تهران، سمت.
- خسروی، ایمان و سیدرسول موسوی حاجی، (۱۳۹۸)، «کشف یک حقیقت مهم تاریخی: حضور «تنسر» در نقش برجسته‌های اردشیر بابکان»، *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، سال سوم، شماره ۸، صص ۷۳-۸۸.
- خورنی، موسی، (۱۳۳۱)، *تاریخ ارمنستان*، ترجمه ابراهام آواسپیان، به اهتمام ابراهیم دهگان، اراک، کتاب‌فروشی داوودی.
- روشنی‌نژاد، محمدعلی، (۱۳۹۱)، «تثبیت جایگاه ایزد بهرام اسطوره جنگ پیش‌زردشتی ایرانیان باستان در معارف زردشتی»، *عرفانیات در ادب فارسی*، دوره ۳، بهار ۱۳۹۱، شماره ۱۰، صص ۵۰-۳۴.
- سامی، علی، (۱۳۸۹)، *تمدن ساسانی*، ج ۲، تهران، سمت.
- سودآور، ابوالعلا، (۱۳۸۳)، *فره ایزدی در آیین پادشاهی ایران باستان*، امریکا، تامسون-شور.
- شپرد، دوروتی، (۱۳۸۷)، «هنر ساسانی»، در: *تاریخ ایران کمبریج*، ج ۳، بخش دوم: از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان، گردآورنده: احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، چ چهارم، تهران، امیرکبیر.
- شراتو، امبرتو، (۱۳۸۳)، *هنر پارتی و ساسانی*، ترجمه یعقوب آژند، تهران، مولی.
- شهبازی، علیرضاشاپور، (۱۳۸۹)، *تاریخ ساسانیان (ترجمه کتاب تاریخ طبری و مقایسه آن با تاریخ بلعمی)*، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
- فرهادی، علی، (۱۳۸۴)، «دگردیسی اسطوره وره‌رام در حکایت‌های بهرام»، *فصلنامه تخصصی زبان و ادبیات فارسی*، سال اول، شماره ۳، صص ۱۷۹-۱۴۹.
- گدار، آندره، (۱۳۷۷)، *هنر ایران*، ترجمه بهروز حبیبی، تهران، دانشگاه شهید بهشتی.
- گیرشمن، رومن، (۱۳۷۰)، *هنر ایران در دوران پارت و ساسانی*، ترجمه بهرام فره‌وشی، تهران، علمی و فرهنگی.
- مرادی، یوسف، (۱۳۸۱)، «نگاهی دیگر به یک سرستون ساسانی در عمارت چهلستون اصفهان»، *باستان‌شناسی و تاریخ*، سال هفدهم، پاییز و زمستان ۱۳۸۱، شماره ۱، پیاپی ۳۳، صص ۴۴-۳۸.
- مرادی، یوسف، (۱۳۸۳)، «سرستون‌های نگاره‌دار دوره ساسانی در طاق بستان»، *مجموعه مقالات دومین همایش ملی ایران‌شناسی*، تهران، ۳۰ آذر لغایت ۳ دی‌ماه ۱۳۸۳.
- مشکوتی، نصرت‌الله، (۱۳۴۹)، *فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران*، چ اول، تهران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی.
- معین، محمد، (۱۳۵۵)، *مزدیسنا و ادب پارسی*، جلد ۱، تهران، دانشگاه تهران.
- موسوی حاجی، سیدرسول و علی‌اکبر سرفراز، (۱۳۹۶)، *نقش برجسته‌های ساسانی*، تهران، سمت.
- هرتسفلد، ارنست، (۱۳۸۱)، *ایران در شرق باستان*، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- یاحقی، محمدجعفر، (۱۳۵۷)، «در قلمرو ایزد بهرام»، *مطالعات اسلامی*، بهار و تابستان ۱۳۵۷، شماره ۲۶ و ۲۷، صص ۲۳۹-۲۱۲.
- یارشاطر، احسان، (۱۳۳۰)، «افسانه خلقت در آثار مانوی»، *یغما*، مرداد ۱۳۳۰، شماره ۵، صص ۱۹۹-۱۹۳.
- Akbarzadeh, Daryosh. 2006. *Kartir Inscription*. Tehran. Pazineh Publication [in Persian].
- Azarpay, G. 2000. "Sasanian Art beyond the Persian World". in: *Mesopotamia and Iran in the Partian and Sasanian Periods. Rejection and Revival C. 238 BC- 642 AD*. Proceedings of a Seminar in Memory of Vlademir G. Lukonin. Edited by J. Curtis. British Museum Press. pp. 67-75.
- Avesta. 2002. Report and Research by Jalil Dostkhah. Vol. 1. 16th ed. Tehran. Morvarid Publication [in Persian].
- Bakhtortash, N. 1998. "A Word about the Figur of Faravahar which is Wrongly Called Ahura Mazda". *Journal of Faravahar*. No. 33: 12-23 [in Persian].

- Benveniste and Renou. 1928. *Denkard*. Paris. Sanjana.
- Bironi. A. 1939. *Al-Tafhim*. Correction. Introduction. Explanation and Margins of Jalal Homaei. Tehran. Homaei Publication [in Persian].
- Canepa. M. 2013. "Sasanian Rock Reliefs". In: *The Oxford Handbook of Ancient Iran*. Edited by D.T.Potts. Oxford University Press. pp. 201-207.
- Godard. Andre. 1998. *Iranian Art*. Translated by Behrouz Habibi. Tehran. Shahid Beheshti University Press [in Persian].
- Grishman. R. 1962. *Persian Art: Parthian and Sassanian Dynasties*. Translated by B. Farahvashi. Tehran: Elmi Va Farhangi Publication [in Persian].
- Ghirshman. R. 1975. *Les Scenes d,investiture Royale dans L,art Rupestredes Sassanides et Leur Origine Syria*. tome 52. Fascicule 1-2. pp. 119-129.
- Haerincck. E. 1999. "Une Tradition iranienne L,art des Bas-reliefs Rupestres". *Dossiers d,Archaeologie* 243. pp. 54-60.
- Herrmann. G. 1977. *The Iranian Revival*. Elsvier. Phaidon.
- Hertzfeld. E. 2002. *Iran in the Ancient East*. Translated by Homayoun Sanatizadeh. Tehran. Institute of Humanities and Cultural Studies Publication. [in Persian].
- Jalilian. S. 2017. *History of Sassanian Political Developments*. Tehran. Samat Publication [in Persian].
- Khorni. M. 1952. *History of Armenia*. Translated by Ibrahim Avasapian. Arak. Davoodi Bookstore [in Persian].
- Khousravi. I. Mousavi Haji S. R. 2019. Discovering an Important Historical Truth: The Presence of Tansar in Ardeshir Babakan's Rock Reliefs. *Journal of Motaleate Bastanshenasi parseh*. 3 (8): 73-88 [in Persian].
- Mackintosh. M. C. 1978. "Taq- I Bustan and Byzantine Art. A Case for Early Byzantine Influence on the Reliefs of Taq- I Bustan". *Iranica Antiqua*. vol. XIII. pp. 149-177.
- Meshkati. N. 1970. *List of Historical Monuments and Ancient Sites of Iran*. 1th ed. Tehran. National Organization for the Protection of Antiquities Publication. [in Persian].
- Moein. M. 1976. *Mazdyasna and Persian Literature*. Vol. 1. 1th ed. Tehran. University of Tehran Publication. [in Persian].
- Moradi. Y. 2002. "Another look at a Sassanian Capital in the Chehelston Mansion of Isfahan". *Journal of Bastanshenasi va tarikh*. 17 (1): 44-38. [in Persian].
- Moradi. Y. 2004. "Painted Capitals of the Sassanian period in Taq-i Bostan". *Proceedings of the Second National Conference on Iranology*. Tehran. December 20 to December 24. [in Persian].
- Mousavi Haji. R. and Sarfaraz. A. 2017. *Sassanian Rock Reliefs*. Tehran. Samat Publication. [in Persian].
- Orshidi. J. 1992. *Zoroastrian Encyclopedia*. Tehran. Markaz Publication [in Persian].
- Overlaet. B. 2011. "Ardashir II or Shapur III? Reflections on the identity of a king in the smaller grotto at Taq-I Bustan". *Iranica Antiqua*. vol. XLVI. pp. 235-250.
- Roshani Nezhad. M. 2012. Fixing the Position of the Zoroastrian God of War Mars mythical Ancient Persian Zoroastrian Studies. *Journal of Erfaniat Dar Adabe Farsi*. 3 (10): 34-50 [in Persian].
- Sami. A. 2010. *Sassanian Civilization*. Vol. II. 2th ed. Tehran. Samat Publication [in Persian].
- Scratto. U. 2004. *Parthian and Sassanian Art*. Translated by Yaghoub. A. 1th ed. Tehran. Moula Publication [in Persian].
- Schmidt. E. 1970. *Persepolis II. the Royal Tombs and other Monuments*. University of Chicago Press.

- Shapourshahbazi. A. 2010. *Sassanian History (Translation of the History of Tabari and Its Comparison with the History of Balami)*. 1th ed. Tehran. University Publication Center [in Persian].
- Shepherd. D. 2008. "Sassanid Art". in: *Cambridge History of Iran. Vol. III. Part II: From the Seleucids to the Collapse of the Sassanid Government*. Compiled by: Ehsan Yarshater. Translated by H. Anousheh. 4th ed. Tehran. Amirkabir Publication [in Persian].
- Soudavar. A. 2004. *The Divine Glory or farr-e izadi in the Kingdom of Ancient Iran*. USA. Thomson-Shoor. [in Persian].
- Tanabe. K. 2003. "The Identification of the King of Kings in the Upper Register of the Larger Grotte Taq- I Bustan: Ardashir Rastated". *Eran and Aneran Webfestschrift Marshak*. pp. 1-32.
- Vanden Berge. L. 1984. *Reliefs Rupestres de l'Iran Ancient*. Bruxelles.
- Yahaghi. M. 1978. In the Realm of God Bahram. *Journal of Islamic Studies*. No.26 and 27: 239-212. [in Persian].
- Yarshater. E. 1951. "The Myth of Creation in Manichaeen Works". *Journal of Yaghma*, No. 5: 199-193. [in Persian].